АЗӘРБАЈҸАН

АРХИВ

8

1977

ШУШАЈА ДУМАН КӘЛИБ

Шушаја думан кәлиб,
Үрәјимә күман кәлиб —
Һәр дәрдими-сәрими
Синәмдән гован кәлиб.

(Јерли шаир Һүсамәддин Аловлунун «Чан дәфтәри»ндән дөрд мисра).

Доппа Дадаш әлиндәки каманы саға-сола апара-апара каманчанын телләрини диндирдикчә каманчанын бу аб-һаванын тәмизлијиндән, паклығындан, булагларын сафлығындан, күлүн күлү, чичәјин чичәји чағырмасындан, достлугдан, вәфадан, илгардан дәм вуран сәси Шуша санаторијасынын бүтүн һәјәт-бачасына јајылырды вә доппа Дадашын зүрафә бојну кими узун бојнунун үстүндәки јекә башы да әлиндәки каманын һәрәкәтинә һәмаһәнк каһ саға кедирди, каһ сола кедирди вә бу дәм һеч каманчанын сәсини ешитмәјән дә олсајды, доппа Дадашын узун кирпикли ири, гара көзләриндән биләрди ки, дујарды ки, сөһбәт нәдән кедир.

Һәмин август ахшамы Шуша санаторијасынын һәјәтинә јајылмыш каманча сәси Һүсамәддин Аловлунун да үрәјинин инчә телләрини диндирирди вә чијнинә күллү ағ јун шал салыб әлләри гојнунда дајанмыш, көј көзләри јол чәкән Марусја Никифироваја баха-баха Һүсамәддин Аловлунун үрәјиндән бүтүн өмрүндә биринчи дәфә рус дилиндә ше'р мисралары ахыб кечди вә һәмин бир бәнд ше'р белә јаранды.

Доппа Дадашын каманчасы сөзүнү дејиб гуртарандан сонра, Һүсамәддин Аловлу санаторијада истираһәт едәнләрлә мәдәни-күтләви иш апаран «массовик» Садыг мүәллимдән сөз алыб мејданын ортасына чыхды вә көзләрини Марусја Никифировадан чәкмәјәрәк јени јаранмыш һәмин ше'рини охуду:

Ја тебја љјублју,
Очен хорошо!
За тебја ја умру
Очен хорошо!

Амма Марусјанын фикри бу саат бурада јох, Тамбовдакы колхоз базарында иди; бу ил һәјәтјаны саһәләринин мәһсулуну кичик бачысы Василиса Тамбов колхоз базарына апармышды, Марусја исә Тамбов вилајәтиндән Шуша санаторијасында истираһәтә кәлмишди; Василиса өмрүндә биринчи дәфә иди базара кедирди вә буна көрә дә Марусја һәрдән никаранчылыг кечирирди ки, бирдән Василисаны алдадыб-едәрләр, евә әлибош гајыдар; Марусја өзү дә өмрүндә биринчи дәфә иди белә узаг сәфәрә чыхырды, санаторијада истираһәт едирди.

Әлбәттә, Ағдамда малијјә мәктәбини битириб инди Шушанын Хәлфәли колхозунда һесабдар ишләјән вә бу август ајында санаторијада динчәлә-динчәлә Марусјанын ешгиндән јерә-көјә сығмајан Һүсамәддин Аловлунун Тамбов вилајәтиндән кәлмиш бу тәмиз-тариг, сағлам, сәлигәли, памбыг кими ағаппаг гызын үрәјиндәки никаранчылыгдан хәбәри јох иди вә јарадычылыға башладығы вахтдан индијә кими илк дәфә рус дилиндә јаздығы ше'ри өзү өз сәнәтиндән һәзз ала-ала охујурду.

Ја тебја љјублју,
Очен хорошо!
За тебја ја умру,
Очен хорошо!

— Башы батмышын башга бир сөзү јохду елә бил... Очен хорошо, очен хорошо!..—Бу сөзләри санаторија бинасынын ејванында отуруб һәјәтдәки мејдана топлашмыш чамаата тамаша едәјән Күләндам нәнә деди вә сонра чешмәјинин алтындан күлүмсәјиб јанында дајанмыш Чаванширдән сорушду. — Сән нијә кедиб данс еләмирсән, баласы?

Һүсамәддин Аловлу нәһајәт ки, мејданын ортасындан чәкиләндән сонра, Күлмәммәдин акардиону өз мәшһур тангосуну чалды вә мејданы дөврәјә алмыш адамлар јаваш-јаваш рәгсә башлајыб мејданын ортасына чыхдылар; санаторијада истираһәт едән гызлар бир-бири илә, һәр ахшам санаторијанын һәјәтинә кәзмәјә кәлән јерли оғланлар да өз нөвбәсиндә бир-бири илә рәгс едирди вә белә бир мәгамда Һүсамәддин Аловлу бир чох һәсәд долу нәзәрләр алтында Марусјаја јахынлашыб баш әјди, гызы рәгсә дә'вәт етди вә Марусја да бојча ондан бир балача кичик бу гарабуғдајы, гара бығлы оғланын дә'вәтини сидг-үрәкдән гәбул етди.

— Гәмедијәди! — деди Күләндам нәнә. — Гәмедијәди! — Сонра күлә-күлә башыны булады, сонра да јенә Чаванширдән сорушду: Нијә кедиб данс еләмирсән, баласы, а киши гырығы?.. Һы?..

Чаваншир баша дүшдү ки, нәнәсинин јенә кефи галхыб, саташырона; ајры вахт нәнәсинин белә атмачаларына атмачајла да чаваб верирди, амма бу дәфә, Шуша санаторијасындакы һәмин август ахшамы бирдән-бирә кәдәнин арвада ачығы тутду.

— Ләғвијәт олма!—деди.—Бәсди...—Сонра Чаваншир отаға кириб елә чәкмәли, шалварлы да чарпајыда узанды вә әлләрини башынын алтында чарпазлады.

Һәмишәки кими, һәмишә гурдуғу чүрбәчүр планлар кими, Чаванширин бу јај үчүн дә тутдуғу план позулуб кетди ишинин далынча, Чаванширә галсајды, кәрәк инди Москвада олајды, Агшинлә, Орханла бирликдә инди кәзәјдиләр кәрәк Москваны; дүзду, Агшини дә евләриндә бурахмадылар тәк кетмәјә, амма Орхан кетди вә Орхан инди Фазил адлы бир јолдашыјла Москвадады, кәзир өзүјчүн, даһа нәнә-бала Шуша санаторијасында отуруб гатыг ичмир.

Кечән јај, университетин биринчи курсундан икинчи курса кечәндә, тә'тил вахты, евдән ону гојмадылар бир јерә тәк кетмәјә, дедиләр

һәлә тезди, дедиләр кәлән ил кедәрсән, нә исә, кәлди чыхды бу јај, үчүнчү курса кечди университетдә, амма елә јај габағы, һәлә јај сессија имтаһанларыны вердији вахт Москваја тәк кетмәјиндән сөз дүшәндә атасы да, анасы да һәсдәмәјә башлады, сонра анасы ағлады, атасы ачыгланды, әлгәрәз, ону јенә тәк кетмәјә гојмадылар ки, гојмадылар вә инди бурада, Шуша санаторијасында, чарпајыда узаныб бүтүн бунлары јадына салан Чаванширин сифәти бирдән-бирә од тутуб јанды, ағламағы јадына дүшдү: һәмин ијул күнү, ахшам, бу тәк кедиб-кетмәмәк сөһбәти заманы анасы да, атасы да ајагларыны бир башмаға диријиб «јох» дејәндә Чаваншири ағламаг тутду вә бу бојда оғлан өзүнү сахлаја билмәјиб ичини чәкди, көзләриндән јаш ахытды, ағлаја-ағлаја да «— Нә вахтачан ушаг олачағам сизинчүн? Билин буну, — ағлаја-ағлаја гышгырды. — Билин буну, ушаг дејиләм дај мән!..».

Әлбәттә, чох пис әһвалат иди бу. Адам јадына саланда индинин өзүндә дә хәчаләтиндән билмир нејләсин.

Бу әһвалатдан сонра бир мүддәт нә Чаваншир утандығындан атасынын, анасынын үзүнә баха билди, нә дә онлар утандыгларындан Чаваншири үзүнә бахды, сонра атасы белә бир тәклиф ирәли сүрдү ки, Чаваншир тәк Шушаја кетсин, Шуша санаторијасына ишләриндә путјовка вар иди вә Чаваншир дә әввәлчә деди ки, һеч һара кетмәјәчәк вә бүтүн јајы галачаг Бузовнадакы бағларында, амма бир-ики күн дә кечәндән сонра, разы олду, јыр-јығыш еләди вә бундан да сонра атасыјла анасы хаһиш еләмәјә башладылар ки, нәнәни дә өзүнлә апар, гој кедиб Шушада истираһәт еләсин, гоча арвадды, сән даһа, машаллаһ, јекә кишисән, апар ону өзүнлә Шушаја; «Апар мәни өзүнлә, Чаваншир, гадан алым, апар мәни Шушаја, көрүм оралары, он илди олмурам ораларда, ким билир, бир дә көрәчәјәм Шушаны, гисмәт олачаг, јохса јох...» — дејирди Күләндам нәнә, амма Чаваншир дә чох јахшы баша дүшүрдү ки, әслиндә о, нәнәсини апармыр, нәнәси ону апарыр; нәнәсини хүсуси гошурлар ки, әмин-аманлыг олсун, горхурлар, еһтијат еләјирләр ону тәк бурахмаға, «дүнјадан хәбәри јохду һәлә» дејирләр, даһа билмирләр ки, дүнјанын чикинә дә бәләдди, бикинә дә вә дүнјанын чикинә-бикинә бәләд олмагдан өтрү мүтләг јүз әлли ил јашамаг лазым дејил... Кедиб һәјасызын бирини, шејтана папыш тикәнләрдән бирини алыб кәтириб гојасан евә, дејәсән ки, мән ушағам, нејнәк, амма мәним бу арвадчығазымы јола верин.

Үч күндән сонра Чаванширин он доггуз јашы тамам олурду.

Бу вахт, Чаванширин евдәкиләрдән белә бир хәјали интигам алдығы заман отағын гапысы дөјүлдү, сонра Дүрданә ичәри кирди вә Дүрданә әлләрини башынын алтында чарпазлајыб чарпајыда узанан Чаваншири көрәндә әввәлчә елә бил өзүнү итирди, сонра дили бир балача топуг вура-вура деди:

— Нәнәм хаһиш еләди мәннән ки, ијнә-сап көтүрүм сиздән...

Дүрданә дә Шуша санаторијасына нәнәси илә бирликдә кәлмишди вә инди, әлбәттә, Дүрданә, бурасыны демәди ки, өзү һансы кофтасынын дүјмәсинисә бәһанә еләјиб, билә-билә ки, нәнәсиндә јохду, ијнә-сап истәди вә сонра да нәнәсинә деди ки, јәгин Күләндам нәнәдә вар, гој кедим ондан алым кәтирим.

Дүрданәнин он сәккиз јашы тәзә тамам олмушду.

Чаваншир галхыб чарпајыда отурду вә ејвандан нәнәсини сәсләди:

— Нәнә!

Һүсамәддин Аловлу јенә дә өзүнү сахлаја билмәјиб мејданын ортасына чыхмышды вә јенә дә јарадычылыға башладығы вахтдан индијә кими биринчи дәфә рус дилиндә јаздығы ше'ри охујурду:

Ја тебја љублју,
Очен хорошо!
За тебја ја умру,
Очен хорошо!

Күләндам нәнә:

— Валлаһ бу кәдәнин башы хараб олуб. — деди. — Очен хорошо, очен хорошо... — Сонра ејвандан отаға бојланды вә тез галхыб ичәри кирди. — Ај хош кәлмисән сәни, гызым, ахшамын хејир, кеч әјләш.

Дүрданә:

— Јох, чох сағ олун. — деди.—Нәнәм ијнә-сап истәјирди...

— Һә? Бу саат... — Сонра Күләндам нәнә бирдән-бирә сорушду:— Чаваншир, баласы, ијнә-сап көтүрмәмисән сән?

О саат да Чаванширин гулаглары гыпгырмызы гызарды:

— Ијнә сап... ијнә-сап көтүрәнәм мән?

Дүрданә:

— Јохдуса, ејби јохду... — деди вә Дүрданә дә гызарды.

Күләндам нәнә:

— Бу саат... бу саат...—деди вә кедиб Нуһ-Нәбидән галма әл сумкасыны ачыб ијнә-сап чыхартды, Дүрданәјә узадыб: — Ала, гадан алым, ала, — деди. — Бизим бу Чаваншир јаман ачыглыды...

Чаваншир јенә нәнәсинә «Әзкиниш олма, ај арвад» демәк истәди, амма Дүрданәнин јанында демәди вә бир дә она көрә демәди ки, Дүрданә Күләндам нәнәнин сөзләрини чох чидди гәбул еләди, елә бил бу саат Чаваншир дуруб она да нәсә бир ачыглы сөз дејәчәкди; Дүрданә Чаванширә үркәк бир нәзәр салыб,тез-тәләсик:

— Бағышлајын, — деди вә отагдан чыхды.

— А-а-а... Гыз һеч демәди ки, гара сап лазымды, јохса ағ сап... — Сонра Күләндам нәнә үзүнү Чаванширә тутду: — Нәди, а киши гырығы, нә мысмырығыны салламысан? Чәми-аләм һәјәтдә чалыб-ојнајыр, нәди кирмисән бу отаға, чыхмырсан бајыра?..

Чаваншир нәнәсинә бахды, чох мә'налы бахды:

— Сәннән нә данышым е?! — деди вә чарпајыдан галхыб өтагдан чыхды.

Үч күн иди кәлмишдиләр Шуша санаторијасына вә дүз үч күн иди ки, Чаваншир өз талејинин уғурсузлуғу барәдә фикирләширди, һәјатын чансыхычылығы вә јекнәсәглији барәдә фикирләширди, һеч кимин ону баша дүшмәдијини вә баша дүшә билмәјәчәјини, чаван јашында икән гочалдығыны фикирләширди; һамы ону сүтүл чаван билирди, евдә исә ону лап ушаг һесаб едирдиләр, амма даһа демирдиләр ки, бу ушаг дүнјанын һәр үзүнә бәләдди; дүздү, Чаваншир дүнјанын чүрбәчүр үзүнү өзү үчүн там дәгигләшдирмирди, јә'ни ки, бу үзләр нәдән ибарәтди, амма һәр һалда Чаванширә белә кәлирди вә Чаваншир бүтүн бунлар барәдә фикирләшәндә, өзү дә һисс етмәдән јаваш-јаваш хәјал аләминә кедирди, каһ һәјатдан, јашајышдан сидги сыјрылмыш бир әјјаш көрүрдү өзүнү, даһа доғрусу чамаат, әтрафдакылар ону әјјаш һесаб едирди вә чамаат билмирди ки, бу әјјаш дүнјаны дәрк еләмиш адамды; каһ һәр күн көзәл, тәмиз, зөвглә кејиниб адамлар арасында тәк-тәнһа кәзән, диниб-данышмајан бир јарашыглы киши көрүрдү өзүнү вә чамаат, о чүмләдән гыз-гадынлар бөјүк бир марагла, һәсәдлә бу сирли вә тәнһа кишинин һәр аддымыны изләјирди, далынча пычапыч едирди вә һамы чалышырды ки, онун сирринә бәләд олсун, үрәјиндәкиләри билсин, амма бу һеч вахт мүмкүн дејилди вә мүмкүн олмајачагды да, чүнки һәмин тәнһа кишинин үрәјиндә һеч кимә јер јох иди, чүнки һеч ким ону баша дүшә билмәзди...

Доппа Дадашын каманчасы јенә ган eләјирди вә бу дәфә мәhәббәтин сирләриндән данышырды, вүсалдан вә hәсрәтдән сөз ачырды, ашиг илә мә'шугун интизар вә изтираб долу мәhәббәт аләминдән, севкинин тәмизлијиндән, инчәлијиндән, көврәклијиндән дәм вурурду вә јенә дә каман доппа Дадашын уста бармагларында саға-сола кедиб-кәлдикчә доппа Дадашын башы да каманла hәмаhәнк саға-сола кедиб-кәлирди, каманчанын сөјләдикләрини тәсдиг едирди, узун кирпикли, ири гара көзләри јенә дә елә бил ки, бүтүн бу сөјләнәнләрин hамысыны көрүрдү, вүсала севинирди, hичрана кәдәрләнирди.

Һамы мејданчада дөврә вуруб доппа Дадашын каманчасына гулаг асырды вә бу каманча сәдасы алтында Марусја Никифирова да Һүсамәддин Аловлуја тамам јени нәзәрләрлә бахырды, hәлә мә'насыны өзү дә баша дүшмәдији јени hиссләр кечирирди вә дүздү, Марусја Никифирова бу јени hиссләрин мә'насыны hәлә јахшы баша дүшмүрдү, амма бу hиссләр Шушанын бу аб-hавасы илә, Шушанын бу дағлары, бу колкослары, бу ағачлары илә бир-биринә чох ујушурду; Марусја Никифированын Һүсамәддин Аловлуја бахан көј көзләриндә артыг бир мәhәббәт нишанәси вар иди вә доппа Дадашын каманчасы сөз сөјләдикчә бу мәhәббәт нишанәси дә елә бил ки, јаваш-јаваш бөјүјүр, артырды, ачыгашкарлашырды.

Чаваншир икимәртәбәли санаторија бинасынын hәјәт гапысы ағзында дајанды вә Күләндам нәнә дә икинчи мәртәбәдәки ејвандан Чаванширә hим еләди ки, јери кет мејдана; Күләндам нәнәнин Чаванширә саташмаға, Чаванширн доламаға елә бил ки, хүсуси азары варды вә Чаваншир дә, гәрибә иди ки, hәрдән нәнәсинин, hеч кимин јох, атасынын јох, анасынын јох, јашлы дајыларынын, әмиләринин јанында јох, нәнәсинин, Күләндам нәнәнин јанында өзүнү hәрдән доғрудан да ушаг hисс едирди, өзүнү ачиз, көмәксиз билирди, елә бил бә'зән нәнәси чешмәјинин алтындан бич-бич күлүмсәјән көзләријлә Чаванширә дејирди ки, а киши гырығы, өзүнү јекә кишилијә вурма, сәнин hәлә јекә киши олмағына чох галыб вә дүнјадан да хәбәрин јохду сәнин; амма бу hәрдәнбир олурду.

Дурданә дә икинчи мәртәбәдәки өз ејванларында иди вә ордан оғрун-оғрун Чаванширә бахырды вә Чаваншир дә билирди ки, Дүрданә елә она бахмагдан өтрү, ону көрмәкдән өтрү тез-тез ејвана чыхыр, амма Чаваншир өзүнү көрмәмәзлијә вурурду, өзүнү билмәмәзлијә вурурду, hеч бу гыза салам да вермирди, чүнки бу гыз Чаванширин тајы дејилди, бу гыз ушаг иди, hәјатын ачыларыны дадмамышды, Чаванширин фикирләри, Чаванширин hиссләри бу гыз үчүн ишығы күчлә кәлиб јер күрәсинә чатмыш узаг бир галактика иди.

Дүрданә дә университетдә охујурду, Чаванширлә бир факүлтәдә, филоложи факүлтәдә, Чаванширдән бир курс ашағыда — инди икинчи курса кечмишди вә кечән сентјабр, дәрсләр тәзә башлајанда бу гыз университетин дәhлизиндә бирдән-бирә Чаванширә јахынлашды:

— Сизин адыныз Чаванширди? — сорушду.

Чаваншир:

— Һә, Чаванширди, — деди вә тәәччүб етди үрәјиндә ки, бу орта бојлу, гарасачлы, гаракөз гыз ону hардан таныјыр, амма гыздан hеч нә сорушмады, сонра, бир нечә күндән сонра Чаваншир hандан-hана јадына салды ки, ики ил әввәл јајда ата-анасы илә бирликдә Кисловодскидә истираhәт еләндә бу гыз да өз ата-анасы илә Кисловодскидә иди. Бир күчәдә галырдылар вә Чаваншир hејрәт еләди ки, о балача гыз нечә бөјүјүб, нечә көзәлләшиб вә нечә јарашыглы олуб.

Университет дәhлизиндәки hәмин суал-чаваб Чаванширлә Дүрданәнин биринчи вә ахырынчы сөhбәти олду; әввәлләр Дүрданә Чаванширә салам верирди вә Чаваншир дә башынын hәрәкәтилә Дүрданәнин саламыны хала хәтрин галмасын алырды; сонра јәгин бу «хала хәтрин галмасынлар» Дүрданәјә тә'сир етди вә Дүрданә дә даhа салам вермәди, амма hәр дәфә үз-үзә чыханда көзләријлә көзләјирди ки, Чаваншир саламлашачаг онунла, амма Чаваншир дә дүз өтүб чыхыб кедирди.

Дүнән сәhәр јемәкханада отуруб ертә чөрәјини јејәндә Күләндам нәнә Чаванширдән сорушду:

— О гыз кимди елә бизә салам верир?

Чаваншир башыны галдырыб ики стол габагда гоча бир арвадла отуруб онлара бахан Дүрданәни көрдү вә истәр-истәмәз Шуша санаторијасына тәзә кәлмиш бу гызла саламлашды вә елә бил ки, Чаванширин бу саламы илә Дүрданәнин сифәти тамам ачылды, көз көрәти күлдү сифәти, елә бил Чаванширин саламы бир хошбәхтлик кәтирди бу гыза. Гызын јанындакы гоча арвад да башыны галдырыб бир гыза, бир дә Чаванширкилә бахды вә о да Чаванширкилә салам верди.

— Кимди ә, бу гыз белә, а киши гырығы?

Чаваншир Күләндам нәнәнин она «а киши гырығы» демәсилә мүбаризә апармагдан даhа зинhара кәлмишди вә даhа бу барәдә бир сөз демирди; бу дәфә дә тәкчә:

— Нә билим кимди?.. — деди вә бурнуну вермишелли бошгаба саллады.

Күләндам нәнә дә бу дәфә зарафатсыз деди:

— Һә дә, нә таныјасан онлары?.. Евдә отура да билмирик бу әндамы јанмышларын әлиндән...

Бакыда гызлар доғрудан да Чаванширә тез-тез зәнк еләјирдиләр вә Чаваншир дә доғрудан бу гызларын hеч бирини танымырды, бәлкә дә көрсәјди үздән таныјарды — ја университетин гызлары олачагды, ја да гоншу гызлар: Чаваншир билмирди ки, она зәнк еләјән hансы гызды вә гызлар күлә-күлә Чаванширлә таныш олмаг истәдикләрини дејирди; Чаваншир онларла узун данышмырды, дәстәји асырды, сонра гызлар тәзәдән зәнк еләјиб Чаванширин кобудун бири олдуғуну дејирдиләр вә белә бир кобудлуг гијафәси hәм гызларла данышмагдан (ахы нә дејәсән?) хилас едирди, hәм дә hәр hалда киши кәрәк киши олсун.

Чаваншир башыны галдырыб јенә Дүрданәјә тәрәф бахды вә нәдәнсә она елә кәлди ки, Күләндам нәнәнин «әндамы јанмыш» демәси бу гыза лајиг дејил вә ән гәрибәси дә бу олду ки, Күләндам нәнә дә елә бил Чаванширин фикирләрини охујуб:

— Бу гызы демирәм hа... — деди.

Күнорта Күләндам нәнә Чаванширә хәбәр верди ки, бу гызын ады Дүрданәди, о да гарабағлыды, о да нәнәсијлә кәлиб Шуша санаторијасына, атасыны мә'зунијјәтә бурахмајыблар, анасы да галыб атасыјла Бакыда, нәнәсинин дә ады киши адыды, Бәhлул, Бәhлул арвад.

Күлмәммәдин акардиону өз мәшhур тангосуну тәзәдән чалмаға башлады вә Һүсамәддин Аловлу јерли чаванларын hәсәд, гибтә долу бахышлары алтында јенә Марусја Никифированы рәгсә дә'вәт етди, сонра јенә санаторијада динчәлән кәлмә гызлар бир-бирләријлә, Шушанын, Шушаја јајлаға чыхмыш Ағдамын, Бәрдәнин, Ағчабәдинин, Фүзулинин чаван оғланлары да бир-биријлә рәгс еләмәјә башлады.

Бир аздан Шушанын ашағысында, Әримкәлди тәрәфдәки истираhәт евинин hәјәтиндә чалан кларнетчи Мүслүм орада ишини гуртарыб дәстәсијлә — зурначы Анушаван вә нағарачы Мәликлә орада ишини гур-

тарыб санаторијанын һәјәтинә кәләчәкди, «Авропалы кәлин» Иран филминдән «тормоз» Һүсејнин һавасыны чалачагды вә санаторијада истираһәт едән әмәк габагчылы, гәһрәман ана вә һәддән артыг көк Сафурә арвад мејданда ортаја дүшүб сындыра-сындыра ојнајачагды вә бунунла да санаторијанын мәдәни-күтләви тәдбирләринә бахан Садыг мүәллимин иш күнү сона јетәчәкди.

Чаваншир чибиндән бир сигарет чыхарыб јандырды вә буну көрән Күләндам нәнә ејванда гејзлә башыны тәрпәтди, бармағыны јелләјиб Чаваншири һәдәләди, јә'ни ки, гој кедәк Бакыја, көр орда атана дејирәм, ја јох. Чаваншир нәнәсинин белә һәдә-горхуларына адәткәрдә иди, амма бу дәфә нечә олдуса, бирдән-бирә үрәјинә бир никаранчылыг долду вә тез дә Дурданә тәрәфә бахды ки, көрсүн бу гыз Күләндам нәнәнин һим-чимини көрүр, јохса јох.

Дурданә көзалты, кујә ки, гәсдән јох, елә-белә, Чаванширә бахырды.

— Ахшамыныз хејир. — һәлә дә аг хәләтини әјниндән чыхармајыб санаторијанын һәјәт гапысы ағзында дајанмыш вә чох чидди көркәмлә мејданчадакы Садыг мүәллимә тамаша едән Искәндәр Абышов — Шуша санаторијасынын мәшһур дијетологу Чаванширлә саламлашды.

Бу ахшам кларнет чалан Мүслүм кечикирди, кәлиб чыхмамышды һәлә вә мәдәни-күтләви ишә бахан Садыг мүәллим өзү мејданын ортасына чыхыб чамаата фокус көстәрирди: бүтөв бир гәзети мејдана топланларын көзү габағында кәздириб чырырды, гәзетин гырынтыларыны һәр ики овчунун ичинә јығырды. сонра овчунун ичиндә дә кизләтдији башга бир гәзети јаваш-јаваш бүтөв ачырды, чырылмыш гәзетин гырынтыларыны исә јенә овчунда, тәзә гәзетин архасында кизләдирди вә бу заман бә'зән чырылмыш гәзетин гырынтыларындан бир-икиси Садыг мүәллимин овчунун сөзүнә бахмајыб јерә дүшүрдү вә Садыг мүәллим дә тез онлары ајағыјла тапдалајырды ки, һеч ким көрмәсин.

Дијетолог Искәндәр Абышов бу фокуса сидг-үрәкдән һејрәтләниб:

— Маладес, Садыг мүәллим! — деди вә сонра Чаванширә бахыб Садыг мүәллимин фокусундан валеһликлә башыны тәрпәтди: — Интересна!..

Искәндәр Абышов кечән ил Бакыдакы тибб техникумуну битириб Шуша санаторијасында ишләмәјә кәлмишди вә бу бир ил әрзиндә бу тәрәфләрин фелдшер, тибб бачылары арасында олмазын һөрмәтини газанмышды вә һәлә дә өз вәзифәсинин мө'тәбәрлијинә үрәкдән инанырды. Орта бојлу, гыврым гара сачларыны сәлигә илә дала дарајан, назик гара бығлы, јанағы ики гара халлы Искәндәр Абышовун аг хәләти һәмишә тәртәмиз, крахмаллы вә үтүлү олурду, аг көјнәк кејиб гара галстук тахырды вә галстукунун ортасында да һәмишә брилјанта охшајан бир шүшә парылдајырды. Сәһәр гәлјаналтысы, күнорта наһары вә шам заманы Искәндәр Абышов санаторијанын јемәкханасыны миз-миз кәзирди, диггәтлә јемәкләрә бахырды вә сифәти чүрбәчүр көркәм алырды: каһ гашлары чатылырды вә адам да өз јемәјинә бахыб шүбһәләнирди ки, көрәсән нә олуб?; каһ бәјәнмәк вә тәгдир етмәк мүнасибәтилә башы јаваш-јаваш ениб-галхырды, «— Моруг глүкозады» дејирди, «—Кешнишдә линалоол спирти чохду» дејирди, «—Балгабаг өд кисәсинин илтиһабына дәрманды» дејирди, «бу витамин «А»ды дејирди, «бу витамин «С»ди, «бу витамин «Д»ди» дејирди вә Күләндам нәнә дә Искәндәр Абышова «Витамин оғлан» дејирди вә санаторијадакы шәфгәт бачыларынын гулағындан ираг, Күләндам нәнә буну да дејирди ки, бу «Витамин оғлан» аг хәләтли дәлләјә охшајыр, амма Күләндам нәнәдән хејли фәргли олараг тәкчә шәфгәт бачылары, фелдшерләр јох, јемәкхананын баш ашпазы Ка-

зым кишидән тутмуш хөрәкпајлајан Парандземә кими һамы Искәндәр Абышова «һәким» дејә мүрачиәт едирди.

Мүслүм дәстәсијлә тәләсик санаторијанын һәјәтинә кириб мејдана кәлди, бајаг доппа Дадашын отурдуғу кәтилдә отуруб кларнети гобурундан чыхартды, тез јығды вә кларнети јығмағыјла да «тормоз» Һүсејнин һавасы санаторијанын һәјәтинә јајылды, Мүслүмүн кларнети зилә галхды бәмә енди вә Мүслүмүн һәр ики тәрәфиндә ајаг үстә дајанмыш зурначы Анушаванын зурнасы, нағарачы Мәлијин нағарасы кларнетә гол-ганад верди вә дөшү орден-медалла долу Сафурә арвад јенә өзүнү сахлаја билмәјиб мејдана чыхды, сындыра-сындыра сүзмәјә башлады.

Күн јаваш-јаваш тамам батырды, улдузлар да јаваш-јаваш көрүнүрдү вә белә ајдын һаваларда Шуша санаторијасындан көрүнән узаг Молла Нәсрәддин јолунун гыврымларында машынларын ишығы да јаваш-јаваш јанмаға башлајырды; белә ајдын һаваларда Шуша һәр тәрәфдән улдузларла әһатә олунурду, көјдәки улдузларла вә ашағыларда — Степанакертдә, Мухтәр кәндиндә, Шишә кәндиндә, Кешиш кәндиндә јанан ишыгларла; белә ајдын һаваларда Шуша санаторијасында адамларла көј арасында, дағлар арасында мәсафә дә јох олуб кедирди, һәр тәрәфи бир кенишлик бүрүјүрдү.

— Кедәк бир јердә бир аз чахыр ичәк.

— Чахыр ичәк? — Искәндәр Абышов тәәччүблә Чаванширә бахды.

— Һә, кедәк чахыр ичәк бир аз, турш чахыр. — Чаваншир Искәндәр Абышовун голуна кирди. — Кедәк...

Чаванширин бу тәклифи Искәндәр Абышов үчүн чох көзләнилмәз олду вә Искәндәр Абышов әввәлчә билмәди ки, гәбул етсин бу тәклифи, јохса јох, сонра:

— Бир стәкан турш чахыр олар, — деди. — Профессор Керасимов дејир ки, һәр күн бир стәкан турш чахыр ичмәк лазымды. Профессор Керасимов дејир ки...

— Јахшы сөз дејир профессор Керасимов. Кедәк.

— Гој кедим хәләти чыхарым.

Чаваншир тәәччүблә Искәндәр Абышова бахды, елә бил ки, Искәндәр Абышов әјниндәки хәләти чыхара билмәзмиш.

— Көзләјирәм.

Искәндәр Абышов палтарыны дәјишмәк үчүн ичәри кирди.

Сафурә арвад сындыра-сындыра бәс дејинчә ојнајандан сонра, Мүслүм «тормоз» Һүсејнин һавасыны чалыб гуртарды вә кларнети сөкүб тәләм-тәләсик гобура јығды — бу ахшам базарком Фәтинин оғлунун анадан олан күнү иди, Мүслүм өз дәстәсијлә инди дә Фәтикилә тәләсирди. Садыг мүәллим мејданын ортасына чыхыб бәркдән:

— Кечәниз хејрә галсын, әзиз јолдашлар! — деди. — Сизә көзәл Шуша кечәси арзулајырам!

Сонра Садыг мүәллим бу сөзләри рус дилиндә деди вә мејдана топлашан чамаат икибир, үчбир дағылышмаға башлады, кими санаторијанын јухарысындакы кинотеатр тәрәфә кетди — бу күн киномеханик Һагверди һинд киносу көстәрәчәкди, «Бобби»; кими шәһәрә кәзмәјә чыхды, кими Чыдыр дүзүнә тәрәф јолланды ки, Шушанын ән көзәл һавасы ордады, кими Әримкәлди тәрәфә кетди, кими Гаја башына.

Һүсамәддин Аловлу Марусја Никифироваја јахынлашды вә онунла рәфигәси Лјудмиланы театра дә'вәт етди; Лјудмила мә'налы-мә'налы Марусјаја бахды вә Марусја Никифирова да бир балача гызарды, сонра күлүмсәди вә Һүсамәддин Аловлунун дә'вәтини гәбул етди.

Үч јај ајынын тәгаудүнүн һамысы бир јердә Чаванширин чибин-

дә иди, амма онун бирдән-бирә чахыр ешгинә дүшмәјинин сәбәби бу дејилди, сәбәб бу да дејилди ки, Чаваншир ички хошлајырды, белә дејилди Чаванширин бәдәни ички көтүрмүрдү вә бир аз ичән кими, үрәји булаңырды; нәдәнсә бирдән-бирә бүтүн бу јерләр, Шушанын ајы, улдузлары, инди ај ишығында тәкчә гаралтысы көрүнән ағачлары, коллары, Шушанын дағлары, аб-һавасы, Мүслүмүн кларнетиндән сонра санаторијанын һәјәтинә чөкмүш сакитликдәки чырчырама чырылтысы Чаваншира јад көрүндү, Чаваншира елә кәлди ки, Шуша һәмин Шуша дејил, һәмин Шуша ки, Чаваншир он ики-он үч јашларында бах, бу санаторијанын индики јериндә бөјүрткән јығыб сүмбүлә дүзәрди, јерли ушагларла футбол ојнајарды, аз гала Иса булағыначан пијада кедиб моруг јығардылар, ушагларла мәрч едиб јанмыш килсәнин гаранлыг вә кимсәсиз зирзәмисинә кирәрди; һәмин Шуша бирдән-бирә чох-чох узаглара кетди, беш-алты ил әввәлки ушаглыг илләри Шуша санаторијасынын һәјәтиндәки бу август ахшамындан чох-чох узаг илләрин архасында галды вә бу һисс бир јалгызлыг, бир тәклик кәтирди, Чаванширин үрәјини сыхды, гысды, һәр шеј елә бил ки, бирдән-бирә бүтүн мә'насыны итирди.

Искәндәр Абышов:

— Мән һазыр, — деди вә Чаваншир Искәндәр Абышову ади бәндәләрин кејдији костјумда, хәләтсиз көрәндә истәр-истәмәз тәәччүб етди, ејниндән хәләтини чыхармыш бу чаван оғлан елә бил ки, доғрудан да Искәндәр Абышов дејилди, бир башга адам иди.

Бирликдә Шуша санаторијасынын һәјәтиндән чыханда Искәндәр Абышов деди:

— Јаман бахыр сәнә о гыз...

Искәндәр Абышовун бу сөзләри дә гәрибә сәсләнди, елә бил о, анчаг јемәк-ичмәјин витаминијлә марагланмалыјды вә һәр һансы бир гыз барәдә, үмумијјәтлә арвад мәхлугу һаггында сөз демәк Искәндәр Абышова јарашмырды.

— Һансы гыз?

— Оде, о гыз...—Искәндәр Абышов башы илә Дүрданәнин дајандығы ејвана ишарә еләди вә бу заман нечә олдуса, һеч өзү дә буну билмәди ки, нечә олду, Чаваншир чох јухарыдан ашағы күлүмсәди, елә күлүмсәди ки, јә'ни мән һара, о гыз һара, јә'ни мән плов јемирәм ки, былғым јаға батар, сән дә көр кимдән данышырсан, а Искәндәр Абышов өз аршынынла өлчүрсән мәни?; вә ән гәрибәси дә бу олду ки, Искәндәр Абышов өзү Чаванширин бу күлүмсәмәјинин мә'насыны тәсдиг еләди, санаторијадан шәһәрә енән јохушу дүшә-дүшә: — Әлбәттә, — деди, — сәнин јүз дәнә о чүр гызын вар...

— Еһ, башым чох чәкиб мәним...—Чаваншир бу сөзләри дә деди вә өзү дә фикирләшди ки, нијә деди бу сөзләри, бу сөзләрә нә еһтијач вар вә үмумијјәтлә Искәндәр Абышовун јанында, һеч Искәндәр Абышов да олмасын, бу чүр дона кирмәк, белә бир артистлик еләмәк нәјә лазымды?

2.

Шуша паркындакы кабабхананын һәм мүдири, һәм ашпазы, һәм буфетчиси, һәм хөрәкпајлајаны олан, чәкиси дә јүз ијирми сәккиз кило олан Әбүлфәт әмлик кабабындан ики шиш кәтириб бирини Чаванширин, бирини дә Искәндәр Абышовун бошгабына чәкди, көј-көјәрти, үзлү пендир кәтирди, пәрпәтөјүндән ермәни шорабасы вә ики шүшә дә Мартуни чахыры кәтирди.

Искәндәр Абышов:

— Ики шүшә чохду, — деди.

Чаваншир:

— Нәји чохду? — деди вә ағзы үстә габагларына гојулмуш (Әбүлфәтин габилијјәти иди!) галын шүшәли стаканлары чевириб чахырла долдурду. — Сағ ол, сәнин сағлығына! — деди вә стаканы бирнәфәсә башына чәкди вә Искәндәр Абышов да елә бил ки, Чаванширин беләчә чахыр ичмәјиндән һипноз олубмуш кими, өз стаканыны бирнәфәсә башына чәкмәк истәди, амма тез дә тәнкнәфәс олду вә стәкандакы чахыры анчаг јарысына кими ичди.

Бу јарым стәкан чахыр елә о саат, көзкөрәти Искәндәр Абышова тә'сир етди вә Искәндәр Абышов ачды сандығы, төкдү памбығы, евләнмәк истәдијини деди, амма нә көзәлты бир гызы варды, нә дә еви, шәһәр Советиндә сөз вериблар ки, бу ил она ев верәчәкләр, амма көһнә ев истәмир, тәзә ев истәјир, шәһәрсајағы, һамамы илә ајагјолусу ичиндә; бу еви аландан сонра Сабирабаддакы анасыны да кәтирәчәкди јанына, сонра да евләнәчәкди, амма һәлә көзәлты бир гызы јох иди: кечән ај она имзасыз бир севки мәктубу јазмышдылар, билмирди ки, һансы гызды, шүбһәләнирди ки, бирдән санаторијанын китабханачысы Азадә олар, амма Азадә олса, онда һеч нә, чүнки Искәндәр Абышов һәлә ки, Азадәни севә билмирди, бир дә ки, дүнјанын ишләрини ким билир, бәлкә елә севди Азадәни; һәр һалда шушалы гыз алачагды, чүнки Шушанын гызлары сағлам олур, аб-һаваданды, суданды, амма һајыф ки, һәлә көзәлты бир гызы јохду вә үмумијјәтлә, Искәндәр Абышов гызларла таныш олмаг сарыдан бир аз фәрсизди, онларын фикринә-задына јахшы бәләдди, амма ди кәл ки, таныш олмаг сарыдан фәрсизди, әлиндән кәлмирди.

Чаваншир өзү бир сөз данышмырды, данышан елә Искәндәр Абышов иди вә Чаваншир дә јүнкүлчә күлүмсәјә-күлүмсәјә вә арабир дә мә'налы-мә'налы башыны тәрпәдә-тәрпәдә Искәндәр Абышовун дедикләринә гулаг асырды. Чаванширин күлүмсәмәјиндә, додагларынын тәбәссүмүндә Искәндәр Абышовдан гат-гат артыг көрүб-көтүрмәк ифадәси варды, бир үстүнлүк ифадәси варды вә Чаваншир өзү дә чох көзәл билирди ки, јахшы иш дејил бу; јахшы иш дејил она көрә ки, дүз дејил, јаланды бу; јахшы иш дејил она көрә ки, Искәндәр Абышовун белә бир үрәји тәмизлији мүгабилиндә кәрәк нә олурдуса олсун, амма сафлыг олсун.

Әлбәттә, Искәндәр Абышовун Чаванширин бу фикирләриндән хәбәри јох иди вә Чаванширин сифәтиндәки бу үстүнлүк тәбәссүмүнү дә о, чох ади бир иш вә мә'лум мәсәлә һесаб едирди; һәтта Чаванширин сифәтиндәки бу үстүнлүк тәбәссүмү, бу тәкәббүр Искәндәр Абышова елә тә'сир едирди ки, ичдикләри чахыр даһа о чүр тә'сир етмирди вә елә бу тәбәссүмә, бу ифадәјә көрә дә Искәндәр Абышовун өз-өзүндән шикајәти кет-кедә артырды, өзүнү дүнјанын ән кичик адамы, ән хырдасы, јазығы һесаб едирди.

Јүз ијирми сәккиз килоја јарашмајан бир чәлдликлә, чивә кими кириб-чыхан, мизләрә бир-бир баш чәкән, буфетә кедән, араг сүзән, көјәрти доғрајан, мангалы јелләјән Әбүлфәт Чаванширкилә јахынлашыб:

— Адама бир шиш дә кәтиримми, башым? — сорушду.

Чаваншир Искәндәр Абышова бахды. Искәндәр Абышов деди:

— Һеч јарым тикә дә кетмәз!

Чаваншир күлүмсәди вә јенә дә елә-еләчә күлүмсәди, јухарыдан ашағы вә јенә дә өзү өзүндән дилхор олду ки, белә күлүмсәјир.

Әбүлфәт ики шиш кабабын, ики шүшә чахырын, көј-көјәртинин, пендирин, ермәни шорабасынын пулуну Чаванширдән алыб һеч сајмады да, чибинә басыб:

— Аллаһ бәрәкәт версин! — деди, сонра мизин үстүндәки һәлә ағзы ачылмамыш икинчи чахыр шүшәсини елә онларын јанындача көтүрүб апарыб гојду буфетә.

Чаванширлә Искәндәр Абышов парка чыхды вә Искәндәр Абышов дајанмаг билмәјиб кәләчәк планларындан, достлугдан, илгардан, әхлаг принсипләриндән елә һеј данышырды, әсил досту, сирдашы олмадығыны, күнләринин чох чансыхычы, дарыхдырычы кечдијини, күнләринин бирбиринин ејни олдуғуну дејирди вә Чаваншир даһа она гулаг асмырды. Искәндәр Абышов арды-арасы кәсилмәдән өз күзәранындан шикајәт едирди, Чаваншир исә һәмин август кечәси Шуша паркында кәзишәкәзишә Шушанын тәмиз, саф аб-һавасы илә нәфәс алырды, ағачларын, кол-косун, күл-чичәјин әтрини дујурду вә доғрудан-доғруја өз үстүнлүјүнү һисс едирди; елә бил һәр шеј јаландан јох, доғрудан иди, доғрудандоғруја бүтүн илбоју чүрбәчүр мачәралардан јорулмушду, Печорин сәркүзәштләриндән јорулмушду вә инди бурда, бу Шуша паркында Искәндәр Абышовла кәзә-кәзә динчәлирди.

Парк гаранлыг вә адамсыз иди, ај ишығында ағачлар гаралырды вә тәкчә паркын јухарысындакы театр бинасынын ишыглары јанырды. Ағдам Дөвләт Театры Шушада гастрол тамашалары көстәрирди вә бу күн Ағдам драматургларындан биринин «Склетләр рәгс едәркән» адлы мәһәббәт фачиәсинин илк тамашасы иди. Марусја Никифирова, Лјудмила, вә Лјудмиланын јанында да Һүсамәддин Аловлу бу дәм салонда әјләшиб сәһнәјә тамаша едирдиләр. Һүсамәддин Аловлу үрәк еләјиб Марусја Никифированын јанында отурмамышды, амма тәнәффүс заманы театрын буфетиндән (бу буфет Әбүлфәтин кабабханасынын филиалы иди) ирис конфети алмышды вә инди ирислә долу балача торбаны тез-тез гызлара тәрәф узадыб Марусјаны вә тәбии ки, Лјудмиланы конфетә гонаг едирди, сәһнәдәки сөһбәтләри јаваш-јаваш куја ки, рус дилинә тәрчүмә едирди вә Марусја Никифирова да ириси чејнәјә-чејнәјә өзүнү сахлаја билмәјиб накам мәһәббәт фачиәсинә көз јашы ахыдырды.

Вә елә бу вахт Искәндәр Абышов да өзүнү сахлаја билмәјиб деди:

— Бу гадына бир бах! Пaһ!..

Гаршыда, ај ишығында Шуша паркындакы ағачлара, күл-чичәјә баха-баха һүндүр бојлу, шүмал бәдәнли, әјнинә чох көзәл, чох јарашыглы, чох зөвглә тикилмиш түнд костјум кејмиш, башына кәнарлары чох енли бөјүк шлјапа гојмуш бир гадын аддымлајырды вә бу гадын һәр дәфә аддым атдыгча, елә бил ки, бу аддым Шуша паркына, үмумијјәтлә бүтүн бу јерә-көјә бир миннәт иди; бу гадынын аддымлары сәрраст вә јумшаг иди, тәбиәтдән вә өзүндән һәзз ала-ала кедирди; бу гадынын сәлигәси, зөвгү вә јеришиндә, кејиминдә, бәдәнинин гурулушунда һәр шејин јерлибәјериндә олмасы Шуша дағларынын ај ишығында гаралан ибтидаи көзәллији илә, сылдырым гајаларын вәһшилији илә гәрибә бир тәзадда иди вә һәмин август кечәси бу тәзадда нәсә бир сеһр вар иди.

Искәндәр Абышов елә бил ки, өз-өзүјлә данышырды, јавашдан деди:

—Белә гадынлар да вар е, дүнјада!... —Буну деди, сонра Чаванширә бахды.

Бу дәм һеч кимин вә о чүмләдән Чаванширин өзүнүн дә ағлына кәлмәјән, ағлына сығышмајан, көрүнмәмиш бир һадисә баш верди: Чаваншир сүр'әтлә ирәлиләјиб бу гадына јахынлашды вә:

— Бағышлајын... —деди.

Гадын Чаванширә бахды вә јалныз бу заман елә бил ки, Чаваншир өзүнә кәлди, јалныз бу заман нә етдијини баша дүшдү вә үрәји бәркдән дөјүнмәјә башлады, бирдән-бирә боғазы гуруду, нә дејәчәјини, нә едәчәјини билмәди, тәкчә:

— Бағышлајын... — дејә тәкрар етди.

Бу гадын чох көзәл иди; бу гадынын тырх јашы оларды вә өзү дә бу јашы кизләтмәк фикриндә дејилди, әксинә, бу гадын елә бил ки, өз јашындан да зөвг алырды, онун пудра-бојасы чох инчә иди, ондан кәлән әтир ији дә сон дәрәчә јүнкүл, јумшаг иди вә бүтүн бу көзәллик вә инчәликләр мүгабилиндә Чаваншир бу саат дүнјанын ән әбләһ, күтбејин вә вечсиз адамы иди.

Архадан кәлән Искәндәр Абышов хошбәхт бир һејрәт вә һәсрәт долу нәзәрләрлә Чаванширә, чәми бирчә дәгигә бундан габаг онунла бир јердә чахыр ичән, онун танышы олан бу оғлана вә бу намә'лум көзәл гадына, көзләринин гаршысында аддымлајан, амма әлчатмаз бир узаглыгда олан бу мәхлуга бахырды.

Гадын бирчә анлыг Чаванширә бахды, Чаваншир белә һисс етди ки, бу бирчә анын ичиндә бу гадын ону тамам әлинин ичи кими көрдү, таныды, әбләһ вәзијјәтини вә вечсизлијини, һечлијини баша дүшдү вә Чаваншир бурасыны да һисс еләди ки, гулагларынын дибинә кими гыпгырмызы гызарды.

Архада исә Искәндәр Абышов аддымлајырды.

— Бағышлајын... Билмирсиз театр бурда һардады?

Гадын бу дәфә бир анлыг јох, диггәтлә Чаванширә бахды, елә бил ај ишығында бу чаван оғланын, бу узун оғланын сифәтинин чизкиләрини бир-бир саф-чүрүк едирди вә Чаванширә елә кәлди ки, бу гадын бу саат бу көзәллијинә вә инчәлијинә јарашмајан бир әдәбсизликлә ики әлијлә дә онун башына јағлы бир гапаз салачаг; амма чох гәрибә олду, гадын узун вә јарашыглы бармағы илә театр бинасыны көстәриб:

— Одур, орадыр... — деди вә Чаваншир бу сәсдә бир илыглыг, мулајимлик, бир меһрибанлыг һисс етди вә бу меһрибанлыг Чаванширин бүтүн бәдәнинә сирајәт етди, ичинә јајылды.

Онлар бир мүддәт јанашы аддымладылар. Чаванширин үрәји даһа о чүр бәркдән дөјүнмүрдү, амма демәјә дә бир сөз тапмырды вә бу дәм өз ачизлијиндән јерә кирмәјә һазыр иди.

Гадын илыглыг кәтирән ејни мулајим вә меһрибан сәслә:

— Јолдашыныз сизи көзләјир, — деди.

Чаваншир тәәччүб етди ки, бир дәфә дә олсун кери чөнүб бахмајан бу гадын Искәндәр Абышову нечә көрдү вә:

— Ејби јох... — деди. Чаваншир буну деди вә бу сөзләрин мә'насызлығындан вә көмәксизлијиндән јенә һисс еләди ки, гулагларынын дибинә кими гыпгырмызы гызарыб.

Онлар беләчә динмәз-сөјләмәз јанашы аддымлаја-аддымлаја театр бинасынын јанынaчан кәлдиләр вә бүтүн бу мүддәт әрзиндә Чаваншир бир сичан дешији ахтарырды ки, сөз тапыб данышa билмәмәк хәчаләтиндән бу дешијә кирсин вә бүтүн бу мүддәт әрзиндә Искәндәр Абышов да архадан онлары мүшајиәт етди.

Театр бинасынын габағындакы лөвһәләрә әллә јазылмыш афишалар јапышдырылмышды вә гадын бу афишалара бахыб:

— О-о-о... — деди. «Клеопатра»ны да көстәрәчәкләр... — Сонра бир балача күлүмсәди вә бу күлүмсәмә, әлбәттә, башга күлүмсәмә иди, амма бир аз Чаванширин Искәндәр Абышовун јанында күлүмсәмәсинә охшајырды. — Кәлиб бахмаг лазымды. — Сонра бирдән-бирә Чаванширдән сорушду:

— Сиз бу театрын тамашаларына бахмысыз?

Чаваншир афишаларын үстүндә јанан електрик лампаларынын ишы-

ғында көјнәјинин јухары дүјмәләрини тәләм-тәләсик дүјмәләјә-дүјмәләјә:

— Јох, бахмамышам, — деди вә Чаванширә елә кәлди ки, јенә ики-үч ил кери гајыдыб, орта мәктәбдә охујур, бу суалы она мүәллимәси верди вә Чаваншир дә бу суала елә чаваб верди, елә бил мүәллимәсинин суалына чаваб верир.

Афишаларын јанындан өтдүләр вә бир аз да кедәндән сонра, гәрибәдир, бу гадын елә бил өзү-өзүјлә данышмаға башлады вә бу гадынын чох зәвглә јүнкүлчә бојаланмыш көзәл додагларындан чыхан һәр бир сөз Чаваншир үчүн елә бил ки, јухулар аләминдән кәлирди, елә бил ки, тәк-тәнһа чарпајыда узаныб көзләрини тавана зилләјиб кетдији хәјаллар аләминдән кәлирди; бу гадынын додагларындан чыхан һәр бир сөз кет-кедә Чаваншир үчүн Шушадакы һәмин август кечәсинин чох мәлһәм, чох ујғун бир һиссәсинә чеврилирди.

— Гәрибәди... Аз гала ики мин ил кечиб, анчаг биз бу күн дә Клеопатра һаггында әсәрләр јазырыг... Ону тамашаја гојуруг... Кедиб бахырыг... Һәр шеј гочалыр дүнјада, һәр шеј јох олуб кедир, анчаг һисслэр гочалмыр... Инсан һисс-һәјәчанлары, инсан еһтираслары, инсан үрәјинин чырпынтылары, көрүнүр, даимидир...

Чаваншир сөзүн әсил мә'насында әзаблы бир сыхынты илә бу гадынла јанашы аддымлајырды; Чаваншир бу гадынын сөһбәтини давам етдирә билмирди, амма билирди ки, лап ачыг-ашкар иди ки, нәсә демәлиди, мүлаһизәләр, фикирләр сөјләмәлиди, амма сөз тапа билмирди.

Мә'лум олду ки, бу гадын ме'марды, Бакыдан кәлиб, Шуша истираһәт евиндә истираһәт едир вә Шушаны чох севир, Шушанын тәбиәти үчүн һәмишә дарыхыр, Шушанын Хан сарајы, Гала һасары, мәсчиди бу гадын үчүн мисилсиз абидәләрди; һәркәһ инсан тәбиәтин бир парчасыдыса, онун еви дә, јашадығы бина да тәбиәтин бир парчасы олмалыды; тикинтиләр, гурғулар, һәр шеј тәбиәтә доғру олмалыды, тәбиәти тамамламалыды, инсанла тәбиәт арасында бир сәрһәд, бир горуначаг јох, бир васитә олмалыды; бах, бу Шуша дағларынын, бу Шуша дүзләринин, дәрәләринин, сылдырымларынын симметријасы вә асимметријасы мүасир ме'марлыгда өз әксини тапмалыды...

Чаваншир бүтүн бу фикирләрлә јалныз разылашырды, башыны тәрпәдиб бу гадынын сөјләдији фикирләрин һамысыны тәсдиг едирди, узаг башы бирчә кәлмә: «— Елэдир...» — дејирди, башга бир әлавә едә билмирди вә онлар Шуша паркынын гаранлыг чығырлары илә аддымладыгча, Искәндәр Абышов да архадан кәлә-кәлә онлары мүшајиәт едирди вә ән гәрибәси дә бу иди ки, Искәндәр Абышов нәдәнсә Чаванширдән башга өзүнү дә һәмин август кечәсинин гәһрәманы һисс едирди.

Чаваншир чох чәтинликлә вә бу көзләнилмәз, бу душүнүлмәз, ағласығмаз кечә кәзинтисинә јарашмајан бир мүстәгимликлә гадынын адыны сорушду вә мә'лум олду ки, бу гадынын ады Мәдинә ханымды, сонра Чаваншир өз адыны деди вә сонра да Мәдинә ханым Чаванширдән сорушду:

— Бәс сиз һарда ишләјирсиниз?

Әлбәттә, Чаваншир ағлына кәтирмәзди ки, доғрудан-доғруја беләјашлы көрүнүр; башга вахт олсајды бу, Чаванширин үрәјинә јајыларды, амма бу дәфә јенә гулагларынын дибинә кими гыпгырмызы гызарыб:

— Мән филологам, — деди.— Университетдәјәм...

— Дәрс дејирсиниз?

Чаванширин бүтүн сифәти алышыб-јанырды вә она елә кәлди ки, Мәдинә ханым ону долајыр вә индичә бәркдән гагганаг чәкиб күләчәк вә Искәндәр Абышов да күлмәкдән гарныны тутачаг.

— Јох... Аспирантам...

— А-а... Сизинчүн һәлә һәр шеј ирәлидәди...

Чаваншир буна да бир сөз дејә билмәди.

Искәндәр Абышов исә гаршыда аддымлајан бу гадынла Чаванширин нә данышдыгларыны ешитмирди, амма бир һәгигәт варды ки, бу дәм Искәндәр Абышов Чаванширлә Әбүлфәтин кабабханасында отуруб бир-кә чахыр ичмәји илә фәхр едирди; бу дәм о, Чаванширлә бу көзәл гадынын ардынча беләчә аддымламағыјла гүрурланырды вә белә бир гүрур, фәхарәт һисси елә бил ки, Искәндәр Абышова бир гол-ганад вермишди вә даһа о өзүнү һәјатда артыг адам һесаб етмирди.

Мәдинә ханым деди:

— Мән даһа истираһәт евинә кетмәлијәм...

Вә Мәдинә ханым бу сөзләри елә деди ки, Чаванширин ағзы өз-өзүнә ачылды:

— Мән сизи өтүрәрәм...

Мәдинә ханым деди:

— Сизи јолдашыныз көзләјир...

Чаваншир деди:

— О мәним јолдашым дејил...

Мәдинә ханым деди:

— Онда она дејин архамызча кәлмәсин.

Чаваншир бу сөзләрдә бир балача әсәбилик һисс еләди, кизли бир ачыг һисс еләди, амма әслиндә ону пәрт еләјән бу олмады, Чаваншир бу пәрт еләди ки, Искәндәр Абышовла јолдаш олдуғуну бу гадынын јанында данды вә әлбәттә, бурада пәрт оласы бир шеј јох иди, Чаванширлә Искәндәр Абышов доғрудан да јолдаш дејилдиләр вә бу кечә дә биринчи дәфә отуруб кәлмә кәсмишдиләр, амма һәр һалда Искәндәр Абышовдан имтина еләмәси Чаванширә нәсә бир хәјанәт кими кәлди, елә бил доғрудан да һансы бир јахын јолдашынаса, елә бил нәсә ишыглы бир шејә хәјанәт еләди; бу, өтәри бир һисс иди вә Чаваншир Мәдинә ханымдан кери галыб Искәндәр Абышовун она чатмасыны көзләди вә деди:

— Сән кет даһа...

Искәндәр Абышов ај ишығында гашларыны чатды, сонра өз аләминдә һәр шеји баша дүшдү, јә'ни ки, мә'лумду мәсәлә, көзләринин учу илә мә'налы-мә'налы күлүмсәјиб:

— Олду, — деди вә кери чөнүб гаранлыгда Шуша паркынын ағачлары арасында көрүнмәз олду.

Мәдинә ханым Совет Иттифагынын бир чох курортларында олмушду, Карловы-Варыда, Болгарыстандакы Гызыл Гумда истираһәт етмишди, Франсанын чәнубуну, Нитсаны кәзмишди, амма һеч бир јерин һавасы Шуша илә мугајисә олуна билмәзди, дүздү, Исвечрәдә олмамышды, дејирләр ки, Давосун һавасы чох көзәлди, амма Мәдинә ханым билирди ки, Шушанын һавасына һава чатмаз; Шушанын һавасындакы тәмизлик, сафлыг да инсан һиссләри кими даими иди вә Шушада инсан гәлби дә сафлашыр, тәмизләнир, бүллурлашыр, инсан үрәји јени һиссләрлә, көврәк вә инчә һиссләрлә долур, адам тәзәләшир, паклашыр; адама елә кәлир ки, өзү дә даимидир, һеч вахт өлмәјәчәк, нә хәрчәнкдән горхур, нә дә инфарктдан вә јухусузлуг горхусу да ону сыхмыр; адам һәр шеји унудур, бүтүн гајғылары, писликләри, изтираблары вә бүтүн әтрафы, бүтүн мүнасибәтләри гаты рәнкләрлә, гаты бојаларла јох, ағ кағыздан күчлә сечилән бир акварелләә көрүр.

Чаваншир Мәдинә ханымын бу е'тирафларына гулаг аса-аса аддымлајырды вә даһа әввәлки кими сыхылмырды. Әлбәттә, Чаваншир һеч

вахт фикирләшмәзди, ағлына да кәтирмәзди ки, белә бир гадынын бу чүр е'тирафларына гулаг аса-аса сакит, ајлы-улдузлу бир Шуша кечәсиндә кимсәсиз, гәдим бир күчә илә беләчә аддымлајачаг.

Онлар Шуша истираһәт евинин һәјәт дарвазасына кәлиб чатанда кечә саат он бирә галырды. Мәдинә ханым әлини Чаванширә узадыб:

— Сағ олун, — деди. — Кечәниз хејрә галсын.

Шуша истираһәт евинин дарвазасы үстүндән асылмыш електрик лампасынын ишығында Мәдинә ханымын ала көзләриндә бир меһрибанлыг варды вә елә бил ки, бу көзләр даһа нәсә дејирди вә елә бил ки, Мәдинә ханымын Чаванширин овчундакы әли дә көзләринин дедикләрини тәсдиг едирди.

Чаваншир баша дүшүрдү, һисс едирди ки, нәсә демәк лазымды, бу елә мәгамдыр ки, мүтләг нәсә демәк лазымды, нәсә елә бир сөз ки, бу бахышлара лајиг олсун, нәсә етмәк лазымды, нәсә елә бир шеј ки, бу бахышларда күчлә сезилән, лап дәринләрдә кизләнмиш истеһзаны алтүст еләсин, амма Чаваншир башга һеч нә дејә билмәди, һеч нә еләјә билмәди, тәкчә:

— Сағ олун, — деди вә бүтүн кишилијини көмәјә чағырыб соруشду:
—Сабаһ көрүшәчәјик?

Мәдинә ханым ејни меһрибанлыгла күлүмсәди вә:

— Көрүшәрик, — деди.

Сабаһ ахшам саат једдидә (о вахт ки, доппа Дадаш санаторијанын һәјәтиндә каманчасынын симләрини көкләмәјә башлајачагды) Шуша истираһәт евинин јухарысындакы тутлугда көрүшәчәкләрини вә'дәләшдиләр (бу јери, тәбии ки, Мәдинә ханым тәклиф еләди) вә бундан сонра Мәдинә ханым әлини Чаванширин јекә овчундан чәкиб дарвазанын кичик гапысындан ичәри кирди.

Чаваншир бир мүддәт дарвазанын габағында дајанды, о әлин һәрарәтини, меһрибанлығыны, гајғысыны овчунда һисс етди, о әлин нәсә дедијини вә өзүнүн вечсизлијини, әфәллијини фикирләшди, сонра сигарет чыхарыб јандырды вә Шушанын гаранлыг, сал даш дөшәнмиш күчәләриндән кечиб санаторијаја тәрәф галхмаға башлады.

Вә бу дәм «Склетләр рәгс едәркән» тамашасы да сона јетмишди вә Марусја Никифирова, Марусја Никифированын јанында Лјудмила вә Лјудмиланын јанында да Һүсамәддин Аловлу бу накам мәһәббәт фачиәсинин тә'сири алтда јаваш-јаваш санаторијаја тәрәф кедирди.

Чаваншир Мәдинә ханымын јанында сигарет чәкмәјә дә үрәк еләмәмишди.

Белә-белә ишләр.

Сабаһ белә олмајачагды.

Чаваншир санаторијанын һәјәтинә кирәндә бүтүн ишыглар сөнмүшдү, тәкчә Күләндам нәнәнин ишығындан башга вә ејванларда да һеч ким јох иди, тәкчә Дүрданә чијнинә јун жакет салыб үшүјә-үшүјә өз ејванларында дајанмышды вә көзләрини санаторијанын һәјәт дарвазасындан чәкмирди.

Һәмин август кечәси Чаваншир чарпајысындакы јорған-дөшәкдә узаныб каһ бу бөјрү, каһ о бөјрү үстә чеврилә-чеврилә сәһәрә кими јуху илә доғру арасында олду, бүтүн кечәни Мәдинә ханымла иди, бүтүн кечәни Мәдинә ханымла Шуша паркында кәзирдиләр, Чаваншир билирди ки, бу һәгигәт дејил, мүркүдү, јухуду, амма Мәдинә ханымын көзләриндәки меһрибанлығы көрүрдү, сәсиндәки јумшаглыг, илыглыг Чаванширин бүтүн бәдәнинә јајылырды, Мәдинә ханымын әтрини дујурду, әлинин һәрарәти овчуну гыздырырды, амма нә исә чатышмырды, бу нараһатлыг да, бу никаранчылыг да ондан иди ки, нәсә чатышмырды, о

бөјрү-бу бөјрү үстә ашмағы да ондан иди вә сәһәрә јахын бирдән-бирә Чаванширә елә кәлди ки, чатышмајан Искәндәр Абышовун даһа архадан ешидилмәјән аддым сәсләриди.

3.

— Нәди, а киши гырығы, нә бәзәниб-дүзәнирсән белә? Хејирдими? Чаваншир тәрс-тәрс Күләндам нәнәјә бахды.

Ахшам дүшһадүш иди вә бир аздан Садыг мүәллим санаторијанын һәјәтиндәки мејданчанын ортасына чыхыб истираһәтчиләрин ахшамыны хејирләјәчәкди, сонра доппа Дадашын каманчасы дил ачыб сөз сөјләјәчәкди, сонра Күлмәммәдин акардиону өз мәшһур тангосуну чалачагды вә Һүсамәддин Аловлу да јерли чаванларын һәсәд долу бахышлары алтында Марусја Никифированы рәгсә дә'вәт едәчәкди.

Һәмин күн чох тез кәлиб кечди.

Сәһәр Күләндам нәнә илә Чаваншир јемәкханаја дүшәндә јенә тәртәмиз, крахмаллы вә үтүлү хәләтини әјнинә кејиб сачларына да брилјалин сүртүб сәлигә илә дарамыш Искәндәр Абышов онлара хүсуси диггәт јетирди, Чаванширлә хүсуси бир еһтирамла вә кизли һәмсирр кими саламлашды, тез-тез кәлиб онларын мизинин јанында дајанды, диггәтлә сүфрәләринә бахды вә Күләндам нәнә сәһәр-сәһәр лүләкабабы јејиб лүләкабабын јанындакы бишмиш памидора әл вурмајанда Искәндәр Абышов:

— Ба-а-а!.. — деди. — Һеч билирсиз бу нәди?

Күләндам нәнә бир бишмиш памидора, бир дә Искәндәр Абышовун чатылмыш гашларына бахыб шүбһәләнди ки, бәлкә бу доғрудан да памидор дејил, бир башга шејди:

— Нәди ки? — сорушду.

Искәндәр Абышов деди:

— Бу витамин «А»дыр! Ону јемәк лазымдыр!

Күләндам нәнә јенә дә бир Искәндәр Абышовун чатылмыш гашларына, бир дә бишмиш витамин «А»ја бахды вә Искәндәр Абышовун белә бир витамин тәәссүбкешлији елә бил арвада тә'сир етди, памидору габағына чәкиб јемәјә башлады.

Искәндәр Абышов, әлбәттә, бу ишдән чох разы галды.

О күн Дүрданә нәнәсинин хаһиши илә Чаванширкилин отағына кәлиб гајчы истәди, сонра гајчыны кәтириб гајтарды, күнорта наһар үчүн јемәкханаја дүшәндә Чаванширлә үз-үзә кәлди, салам верди вә Чаваншир бу дәфә ачыг-ашкар көрдү, һисс етди ки, бу гыз онунла гаршылашанда, саламлашанда, бахышанда тамам-камал өзүнү итирир вә гыпгырмызы гызарыр.

— Нәди, а киши гырығы, нә тәрс-тәрс бахырсан мәнә, һә? Јенә кечә саат он икијә ишләмиш кәләчәксән?—Күләндам нәнә чарпајынын үстүндә отуруб чешмәјинин јухарысындан Чаванширә баха-баха күлүмсәјирди вә бу күлүмсәмәдәки чох јүнкүл, хош бир ришхәндә дә шәкк-шүбһә јох иди.

Чаваншир күзкүнүн габағында дајаныб узун сачларынын учуну дүзәлдирди вә күзкүдән дә Күләндам нәнәјә бахыб:

— Бәлкә һеч кәлмәдим кечә...—деди.

Ән мараглысы бу олду ки, Күләндам нәнә бу сөзләрә лағ еләмәди, инанды бу сөзләрә, ичини чәкиб:

— Чаваншир... — деди вә арвадын көзләриндәки ришхәнддән әсәр-әламәт галмады.

— Нәди, нә Чаваншир?..

Вә һәмин ахшам Чаваншир Шуша истираһәт евинин јухарысындакы тутлуға вахтындан јарым саат әввәл кәлди (Дурданә ејванда дајанмышды вә Чаванширин Шуша санаторијасынын һәјәтиндән бу гызын кизли бир тәлашла, кизли бир нараһатлыгла долу көзләри јола салды).

Тутлуг јалныз тут ағачларындан ибарәт дејилди, бура күллү-чичәкли бир дүзәнлик иди, бурада Шушанын чыр алмасы да варды, итбурну, бөјүрткән коллары да варды вә буралар Чаванширин јахшы јадына кәлирди, ушаглыгда бураларда чох ојнамышды вә о да Чаванширин јахшы јадына кәлирди ки, итбурну бу тәрәфләрдә, ким билир, бәлкә елә бүтүн дүнјада јеканә ағачды ки, әввәлчә јарпаглајыр, сонра чичәк ачыр.

Габаглар, беш-алты ил бундан әввәл Чаванширкил — атасы, анасы, нәнәси һәр јај Шушаја кәләрдиләр, ев кирајә тутуб јајы бурада галардылар вә тутлуғу кәзә-кәзә о узаг ушаглыг илләри јенә Чаванширин јадына дүшдү: мајкаларынын әтәјини чыр алмајла, һәлә јетишмәмиш көј кавалыјла долдурардылар вә бу бир әтәк чыр алманын, көј кавалынын һамысыны дишләри гамашаначан, дамаглары-додаглары кејијәнәчән дузла јејәрдиләр, вәһши килас ағачларына дырмашыб үст-башлары, сир-сифәтләри гыпгырмызы оланачан дојмаг билмәздиләр.

Әлбәттә, о заман Чаванширин ағлына кәлмәзди ки, бир вахт, белә бу тутлуға кәләчәк, о узаг, чох узаг ушаглыг илләрини хатырлајачаг, сигарет чәкә-чәкә бу күл-чичәјин арасында долашачаг вә Мәдинә ханымы көзләјәчәк.

Күн јаваш-јаваш әјилирди вә бу ахшам әрәфәсиндә, бу кечә әрәфәсиндә Чаваншир өзүнү азад вә сәрбәст һисс едирди, дүздү, Чаванширин үрәјиндә јенә кичик бир никаранчылыг варды, амма даһа Чаваншир өзү-өзүнә инанмышды, даһа һеч кимин јанында, нә Искәндәр Абышовун јанында, нә дә башга биринин јанында дона кирмәјә бир еһтијач јох иди, Чаваншир өзү олмалыјды, чүнки о—өзүдүр бу саат, бах, бу дүзәнликдә кәзишән, о—өзүдүр Мәдинә ханымла таныш олан вә бу саат Мәдинә ханымы көзләјән.

Чаваншир бу күнкү көрүш үчүн һәр шеји һазырламышды вә даһа ағзына су алыб дајанмајачагды, дүнәнки лал-динмәзлији, дүнәнки әфәллији јадына дүшдүкчә тамам пәрт олурду вә буну өзүндән узаглашдырмаға, унутмаға чалышырды; бу дүзәнликдә, бу тут ағачларынын, бу армуд, чыр алма, вәһши килас, кавалы ағачларынын, бөјүрткән, итбурну колларынын арасы илә кәзишә-кәзишә Чаваншир Мәдинә ханымын һөрмәтини вә мәһәббәтини газаначагды; ким билир бу ишләрин ахыры нә олачагды, бәлкә елә лап евләнәчәкдиләр Мәдинә ханымла...

Чаванширин үрәјини бир интизар бүрүмүшдү вә бу интизарда кизли бир севинчлә бәрабәр бир намә'лумлуг да варды. Чаваншир тез-тез ашағы, Шуша истираһәт евиндән галхан чығыра тәрәф бахырды вә кет-кедә онун һәјәчаны даһа да артырды, амма бу һәјәчанда да бир севинч варды, исти бир нәфәс варды вә бир намә'лумлуг варды.

Чаваншир Мәдинә ханымын кәлдијини әввәлчә һисс етди, елә бил бу күл-чичәјин, бу јашыл ағачларын үстүндән чох хәфиф, чох инчә бир меһ әсиб кечди, сонра Чаваншир чығыра тәрәф бахды вә тутлуға галхан Мәдинә ханымы көрдү.

Мәдинә ханым узагдан әлини галдырыб јелләди, Чаванширин саламлады вә онун әлинин бу үрәк долусу, аһәстә һәрәкәтиндә јенә бир меһрибанлыг, бир үлфәт варды вә бирдән-бирә Чаваншир өзүнү бу меһрибанлыға, бу үлфәтә лајиг билмәди, она јенә елә кәлди ки, бу аһәстәлијин, бу јүнкүллүјүн, бу севинч долу сәрбәстлијин вә азадлығын мүгабилиндә бир һечдир.

Мәдинә ханым бу ахшам тамам башга палтар кејмишди, әјниндә ачыг рәнкли кениш дон варды вә бу зөвглә тикилмиш ачыг рәнкли вә кениш дон да бу саат бир севинчдән, азадлыг вә сәрбәстликдән хәбәр верирди; Мәдинә ханым башына шљјапа гојмамышды, сачларыны да јығмамышды вә Мәдинә ханымын узун гызылы сачлары үзүнә, бојнуна, чијнинә, синәсинә төкүлмүшдү вә бу гызылы сачлар да бу саат севинчдән, азадлыгдан вә сәрбәстликдән хәбәр верирди; бүтүн бунлар һамысы Чаванширчүн иди, Чаваншир буна инанмалы иди вә бүтүн бунлар һамысы Чаванширин олмалы иди.

Әслиндә, лап әслиндә, Чаваншир горхурду ки, бирдән Мәдинә ханым онун көрүшүнә кәлмәз.

Мәдинә ханым Чаванширлә әл тутушду, Чаванширин әлини үрәкдән кәлән бир һәрарәтлә сыхды вә Чаваншир үрәкдән кәлән бу һәрарәти о саат һисс етди, Чаванширә елә кәлди ки, овчундакы бу әл бүтүн кечәни, бүтүн күнү бу овучун һәсрәтини чәкиб; Чаванширлә Мәдинә ханым күлләрин, чичәкләрин арасы илә јанашы кәзмәјә башлады вә јенә дә һазырладығы, бајаг өз-өзүнә дедији бүтүн сөзләр Чаванширин јадындан чыхды вә һәтта Чаваншир өз-өзүнә тәәччүб етди ки, бу көзәл гадын, бу ағыллы гадын онун кими бир әбләһдә, бир узундразда нә көрүб вә онун кими бир һечлијә бу нә шәрәфди белә?; ән гәрибәси исә бу олду ки, Чаваншир бирдән-бирә һисс етди: бах, бурада, Шушада, бу ағачларын арасында кечән о ушаглыг илләри һеч бир узаглыгда-заддә дејилди, елә бил дүнәнин сөһбәти иди: бу һисс Чаванширин әмәллибашлы сарсытды вә Чаваншир бир мүддәт һеч билмәди ки, Мәдинә ханым нә данышыр, сонра Мәдинә ханымдан ичазә алмамыш титрәјән бармаглары илә бир сигарет чыхарыб јандырды, сонра фикирләшди ки, Мәдинә ханыма да сигарет тәклиф етмәк лазым иди вә үмумијјәтлә бу саат Мәдинә ханымын голуна кирмәк лазым иди, нәсә мараглы бир сөз данышмаг, нәсә бир иш көрмәк лазым иди.

Нә көзәл һава иди, күнәшин шәфәгләри үфүгү нечә дә гыпгырмызы гызартмышды, күн нечә дә узун иди; Мәдинә ханым истираһәтә һәмишә тәк кедирди, бәлкә дә бу бир егоизм иди, ола биләр, амма башга чүр бу көзәлликдән, бах, беләчә һәзз алмаг, көзәллији бу чүр дујмаг, һисс етмәк, бә'зән мүмкүн олмурду; көзәллији дујмаг, һисс етмәк, көзәлликдән зөвг алмаг өзү бир егоизм дејилми?; көрүнүр егоизм инсан тәбиәтинин елә бир һиссәсидир ки, ондан јаха гуртармаг, тамам јаха гуртармаг мүмкүн дејил: бәлкә һеч лазым да дејил?; әслиндә тәнһалыг һиссини јарадан да егоизмдир, бах, бу дәһшәтдир, бу писдир, бу јердә кәрәк мүтләг башгаларыны фикирләшәсән, башгаларыны дүшүнәсән, тәнһалыға гапылмајасан, бу заман кәрәк башгасынын севинчинә шәрик олмағы бачарасан; әлбәттә, тәнһалыг бә'зән адамы елә тә'гиб едир ки, ондан гачмаг олмур, ијирминчи әсрин бу бәласы адамы динч гојмур бә'зән; бүтүн бу сөзләрдән, бу фикирләрдән, бу е'тирафлардан сонра Мәдинә ханым һеч нә олмајыбмыш кими, чох садәчә вә чох да тәбии Чаванширин голуна кирди вә бир ан онун голуна сыхылыб сорушду:

— Һара кедәчәјик?

Әлбәттә, Чаваншир белә бир суал көзләмирди вә девикиб галды; сонра бир илдырым сүр'әтилә, чох тә'чили чаваб ахтармаға башлады вә бирдән-бирә Искәндәр Абышов јадына дүшдү, чибиндәки тәгаүдү јадына дүшдү вә һеч өзү дә билмәди ки, нечә деди:

— Кедәк парка... кабабханаја...

Мәдинә ханым бу дәфә кизләдә билмәдији бир тәәччүблә Чаванширә бахды:

— Ачмысыныз?

Чаваншир гулагларынын дибинә кими гыпгырмызы гызарды вә әлини үзүнә апарыб јаландан алныны гашыды ки, Мәдинә ханым буну көрмәсин; бирчә анын ичиндә јүз ијирми сәккиз килолуг Әбүлфәт кәлди дурду көзләринин габағында вә Әбүлфәтин кабабханасындакы кабаб ији, гујруг ији, араг ији Чаванширин бурнуна кәлди вә бу тәмиз һавада, бу күлүн-чичәјин ичиндә, бу көзәл гадынын јанында белә бир әбләһ фикрин ағлына кәлмәсинә һејрәт етди.

— Јох... ачмамышам... — деди Чаваншир. — Елә-белә дедим...

Мәдинә ханым јенә Чаванширә бахды, сонра елә бил бирдән-бирә нәсә тапды вә бир сун-гәсд һазырлајырмыш кими јавашчадан, өзү дә чохдан бәри ахтардығы бир шеји тапан адамлар кими севинчлә деди:

— Билирсиз... Кәлин кедәк мәним отағыма. Мән отагда тәкәм, башга һеч ким олмур...

Чаваншир гулагларына инанмады.

Мәдинә ханым деди:

— Мәним пәнчәрәмдән үфүг дә көрүнүр. Бир јердә тамаша едәјәрик күнәшин батмасына...

Мәдинә ханымын үфүглә күнәш барәдәки сөзләри бир аз сүн'и чыхды.

Онлар истираһәт евинә енән чығыра дүшдүләр.

Онлар Мәдинә ханымын отағына кедирдиләр вә Мәдинә ханымдан башга бу отагда һеч ким јох иди.

Чаваншир һеч олмаса беш дәгигә тәк галмаг истәјирди, өзүнә кәлмәк истәјирди.

Ашағыда Шуша истираһәт евинин икимәртәбәли, үчмәртәбәли биналары көрүнүрдү, јаваш-јаваш пәнчәрәләрин ишыглары јанырды.

Чаваншир деди:

— Кедим конјак алым...

Мәдинә ханым деди:

— Лазым дејил... Мәндә конјак вар...

Онлар елә данышырды, елә бил доғрудан да ортада бир сун-гәсд вар иди.

Мәдинә ханым Чаванширин голундан тутмушду вә һәрдән ајағы бүдрәмәсин, јохушу енәндә отун үстү илә сүрүшмәсин дејә Чаванширә гысылырды.

Чаванширин боғазы тамам гурумушду вә сигарет дә чыхарыб јандыра билмирди вә Чаваншир әслиндә буну да билмирди ки, белә бир һәјәчанынын сәбәби севинмәјиндәнди, чәкинмәјиндәнди, ја нәдәнди.

Мәдинә ханым чығырын кәнарындакы алча ағачынын јанында ајаг сахлады:

— Икимизин бир јердә ичәри кирмәји јахшы дејил, — деди. — Һәр һалда Шуша Шушады, Карловы-Вары дејил, — деди вә күлүмсәди. — Бах, о гырагдакы икимәртәбәли бинаны көрүрсүнүз, бах, сол тәрәфдән лап биринчи пәнчәрә мәнимди, икинчи мәртәбәдә, — деди. — Көрдүнүз?

Чаваншир:

— Һә, көрүрәм...—деди.

Мәдинә ханым:

— Гојун әввәлчә мән кедим, — деди. —Сонра, беш-алты дәгигәдән сонра сиз кәлин... Гапыны ачыг гојачағам...—Мәдинә ханым күлүмсәди.

— Олду?.. — сорушду.

Чаваншир:

— Һә... — деди.

Мәдинә ханым әлини Чаванширин голундан чәкиб чығырла ашағы дүшдү. Мәдинә ханым әлини онун голундан чәкәндә бу һәрарәтли әл бир нечә ан Чаванширин чылпаг голунда сүрүшдү вә бу һәрәкәт Чаванширин ичинә бир титрәмә кәтирди.

Мәдинә ханымын әлинин Чаванширин голундакы һәлә дә истиси галмыш јеринә сәрин меһ тохунду.

Бир сәрин меһ әсмәјә башлады.

Күн өзү даһа көрүнмүрдү, амма үфүг гыпгырмызы иди.

Чырчырамалар јаваш-јаваш ахшам чырылтысына башламышды вә бу чырчырыма сәсинә һарданса арабир гурбағаларын да гурултусу гарышырды.

Јағыш јағачагды?

Бирдән Чаванширә елә кәлди ки, үрәјиндә нә вахтданды бир јағыш һәсрәти вар; бир шыдырғы јағыш истәјир үрәји; бир илдырым чахсын, көјүн гаранлығында бир илдырым парласын, һәр тәрәфи бир илдырым сәси ләрзәјә кәтирсин; Чаваншир бүтүн бәдәни илә бу шыдырғы јағышы һисс етди.

Үфүгүн шәфәгләри кет-кедә солурду тамам.

Сонра Мәдинә ханымын пәнчәрәсиндә ишыг јанды.

Чаваншир алча ағачына сөјкәниб о пәнчәрә ишығына бахырды вә бу саат тамам әмин иди ки, һәмин отаға кирәндә Мәдинә ханым ону әјнинә кејдији јарашыглы, узун хәләтлә гаршылајачаг вә Мәдинә ханым диванда отуранда хәләтин әтәкләри арасындан чылпаг балдырлары көрүнәчәк.

Ән писи, ән дәһшәтлиси бу иди ки, о чылпаг балдырлар бу саат Чаванширә һеч бир сирли аләмдән, һеч бир кефдән, мәстликдән хәбәр вермирди вә елә бил ки, о чылпаг балдырлар, о тәмиз, көзәл, ағаппаг балдырлар Чаванширин үрәјиндәки јағыш һәсрәтини чиркләндирирди, лап чиркаба батырырды.

Әлбәттә, Чаваншир баша дүшүрдү ки, белә еләмәк олмаз, белә бир иш кишиликдән дејил, бу ушаглыгды, лап ушаглыгды, амма ајаглары Чаванширин сөзүнә бахмырды, ајаглары ону бу чығырдан, бу алча ағачынын јанындан вә ән башлычасы исә о пәнчәрә ишығындан узаглашдырырды; ајаглары Чаванширн һараса башга јерә апарырды, ону бу тәрәфләрдән гачырырды.

Чаваншир чығырдан чыхыб отлугла кедирди вә Чаваншир һеч өзү дә билмәди ки, Шуша истираһәт еви нечә архада галды, о ишығы јанан пәнчәрә, ону чағыран, ону көзләјән пәнчәрә нечә көрүнмәз олду, нечә кәлиб Шушанын ашағы башындакы Гајабашына чыхды.

Гајабашы тәрәфдә һеч ким јох иди вә артыг тамам гаранлыг чөкмүшдү. Гаршыдакы дағларын арасындакы кәндләрин ишыглары јанырды вә бир-бириндән хејли аралы бу кәндләр кечәнин гаранлығында дағларын арасында, дағларын дөшүндә овуч-овуч ишыглар иди, елә бил ки, чох-чох узаглардакы ајры-ајры каһкашанлар иди вә Чаваншир бу узаглыгдакы јахынлығы дујду, һисс етди вә бирдән-бирә ағлына кәлди ки, онун фикри, дүшүнчәси, һисси Дүрданә үчүн һеч бир узаг галактиказад дејил.

Гаршыдакы бу кәндләрин ишығы елә бил ки, бир истилик кәтирди. Чаваншир бу саат бүтүн бу тәрәфләрдә, бу гајаларын арасында, бу дағларла үзбәүз тамам тәк иди, гајаја сөјкәниб отурмушду, кәндләрин овуч-овуч ишыгларына, дағларын арасы илә гыврылыб кедән Молла Нәсрәддин јолунда һәрдәнбир көрүнән машын ишыгларына бахырды вә она елә кәлирди ки, әслиндә тәк дејил, кимсә јанындады, киминсә нәфәсини һисс едир, сонра она елә кәлди ки, бу нәфәс, бу үнс Дүрданәнинди: Чаваншир бу фикрин көзләнилмәзлијинә вә бу фикрин һәгигәтинә һејрәт етди; Чаваншир бирдән-бирә горхду ки, нәнәси Дүрданәнин јанында да она «а киши гырығы» дејәр.

Бу тәрәфләр тамам сакитлик иди вә гаршыдакы јарғанын диби илә ахан Дашалты чајынын гыжылтысы ајдын ешидилирди. Јарғанын о тајындакы Хәзнә гајасынын исә көлкәси гаралырды, сылдырымлары һисс олунурду вә Чаваншир ушаглыгда бу јерләрә чох кәлмишди, билирди ки, Хәзнә гајасына Гызыл гаја да дејирләр: Гачар Шушаја басгын едәндә Ибраһим хан вар-дөвләтини Хәзнә гајасынын үстүндә басдырдыр; бу иши ики нәфәр көрүр, сонра бири о бирини гајадан туллајыр ки, хәзинәнин сиррини һеч кимә вермәсин, сонра өзү дә Хәзнә гајасында јоха чыхыр.

Хәзнә гајасы исә инди, инсанын белә бир әмәли мүгабилиндә әзәмәтлә дајанмышды, өзү дә лап чанлы иди. Хәзнә гаја чансыз сылдырым гаја дејилди, нәфәс алырды, гулаг асырды, көрүрдү вә сусурду.

Һәркәһ дүнјада, бах, бу Хәзнә гаја вардыса, бах о Дашалты чајынын гыжылтысы беләчә ешидилирдисә, бах, о овуч-овуч ишыглар беләчә јанырдыса, Искәндәр Абышов нијә өз һәјатындан наразы иди вә нијә күнләринин јекнәсәглијиндән данышырды?

Сонра бирдән-бирә илдырым чахды, бирдән-бирә шыдырғы бир јағыш башлады вә бир мүддәтдән сонра бу Шуша јағышы бирдән-бирә башладығы кими, бирдән-бирә дә кәсди.

Әслиндә, лап әслиндә, Чаваншир горхмурду ки, бирдән Мәдинә ханым онун көрүшүнә кәлмәз, Чаваншир истәмирди ки, Мәдинә ханым кәлсин; Чаваншир өзү буну билмирди, амма бу белә иди; амма Мәдинә ханым кәлди вә Чаваншир гачды.

Сонра јаваш-јаваш бир думан кәлди, гаршыдакы овуч-овуч ишыглар әввәлчә бу думанда јајылды, сонра тамам көрүнмәз олду, Хәзнә гајасы да думанда јох олду вә Чаванширә елә кәлди ки, сабаһкы күндү, онун анадан олдуғу күндү, бир гыз, чаван, тәмиз, утанчаг бир гыз Чаванширин чох хошладығы алма пирогу бишириб кәтириб ону тәбрик едир, Чаванширин дүнјанын ән чәсуру билир, Чаванширин һеч нәдән горхмамағы илә, һеч нәдән чәкинмәмәји илә фәхр едир вә бу доғрудан да беләдир; о чаван гыз, о тәмиз, утанчаг гыз башга һеч нә демир, утана-утана, гызара-гызара өзүнү мәчбур едир, Чаванширин јанағындан өпүр вә бу хәфиф өпүшү бүтүн бәдәни илә һисс едән Чаваншир дә һамынын көзүнә дик баха билир, чүнки Чаваншир истәклидир, чүнки Чаваншир архадыр, чүнки Чаваншир истинадкаһдыр; вә Чаваншир һәр тәрәфи бүрүмүш бу думан ичиндә Дүрданәнин көзләрини, үзүнү, сачларыны ајдынча көрдү...

Шуша санаторијасынын һәјәтиндә исә Мүслүмүн кларнет чалмағына имкан олмады. Шушаја думан кәлмишди, амма Садыг мүәллимин мејдана топлашанларла сағоллашмасындан габаг Һүсамәддин Аловлу ондан ичазә алды, мејданын ортасына чыхыб бу күн јаздығы јени ше'рини охумаға башлады:

Невеста будеш
Ты матери мој!
Очен хорошо!
Очен хорошо!

Һүсамәддин Аловлунун бу сәтирләри Марусја Никифированын үрәјиндән хәбәр верирди вә о, мејданын ортасындакы бу севимли оғлана баха- баха дүнјанын ән көзәл ше'ринә гулаг асырды.

Вә бу дәм ағ хәләтли Искәндәр Абышов да Шуша санаторијасы китабханасынын гапысы ағзында дајаныб кизлин-кизлин ичәридәки Азадәјә бахырды вә фикирләширди ки, көрәсән она имзасыз севки мәктубу јазан бу гызды, јохса јох?

Апрел, 1977.

◆◆